

СЕМАНТИЧНА ПРИРОДА НОМІНАЛІЗАЦІЇ

Стаття присвячена аналізу семантичного потенціалу номіналізації як інваріанта репрезентації об'єктивного значення речення. Досліджено особливості реалізації непрямої та прямої номіналізації у текстотворенні. Проаналізовано семантику номіналізованих структур та визначено моделі їх уживання в реченні.

Ключові слова: номіналізація, пропозиція, пряма номіналізація, непряма номіналізація, модель.

Як об'єктивне значення, що позначає фрагмент дійсності, «стабільне семантичне ядро, об'єктивну семантичну константу речення, що відображає структуру ситуації чи події»¹, пропозиція може мати низку мовних реалізацій, які становлять набір синтаксичних форм. На поверхневому рівні смислові одиниці знаходять вираження у вигляді слів і синтаксичних конструкцій, на глибинному рівні думка поєднує поняття речі й ознаки в найширшому розумінні слова. Глибинна структура відображає смислову близькість речень, що містять той самий склад лексичних одиниць і різняться логіко-граматичним значенням. Співвіднесення поверхневої і глибинної структур речення здійснюється шляхом граматичних трансформацій, що дозволяють простежити смислову організацію речень з подібною глибинною структурою та її реалізаціями на поверхневому рівні.

Пропозиції можуть передаватися згорнутими (зредукованими, конденсованими, компресованими) структурами, які є результатом різних семантико-синтаксичних процесів: номіналізації, атрибуції, партиципації, адвербіалізації тощо. Ядро таких структур становлять одиниці з пропозитивною семантикою. За Н. Д. Арутюною, пропозитивній семантиці властиві такі ознаки: 1) позапредметність; 2) співвіднесеність з віссю часу; 3) відношення до предметів і явищ; 4) належність до розряду мовленнєвих значень; 5) реалізація реченням або його трансформами (номіналізаціями)².

Номіналізацію кваліфікують як «особливий різновид трансформації», який полягає в тому, що «вихідні одиниці реченнєвої або суміжної з нею предикативної природи стають морфологізованим чи функціональним (синтаксичним) іменником»³. Визначення номіналізації через функціональні параметри субстантивів охоплює не лише віддієслівні чи відприкметникові іменники, а й широкій спектр імен непередметної семантики, отже, номіналізацію можна розгля-

¹ Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис.— К., 1993.— С. 121–122.

² Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл.— М., 1976.— С. 80.

³ Українська мова : Енциклопедія.— 2-е вид., виправл. і доп. / Ред. кол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови) та ін.— К., 2004.— С. 416.

дати як зміну глибинної структури (рух, дію, процес) у статичну подію поверхневої структури.

За ступенем субстантивації в сучасній лінгвістичній літературі розрізняють повну та неповну номіналізацію. Неповна номіналізація відзначається незавершеним ступенем субстантивації та здійснюється без перетворення предиката в ім'я за допомогою приєднання номіналізуючого сполучника *те, що*: «Про *те, що* сталося в кафе, не думав», «“Треба її прогнати”, — подумав він зненацька, намагаючись відтіснити кудись у найдальший куток пам'яті *те, що* відбулося перед цим» (П. Загребельний).

При неповній номіналізації семантична і синтаксична схеми речення не знають внутрішніх змін, а функціональне зрушення передається формулою *те, що; той факт, що*³: «*Той факт, що* ліжка обох стояли поруч, здружив їх остаточно, і безупинне пашталакання пана Мирослава (саме так я до нього звертався) іноді діяло як колискова на довготерпеливого Антіна Прокоповича» (О. Вахній), тобто номіналізована структура, переміщуючись у типovu для іменника позицію, є функціональним еквівалентом іменника (синтаксичним іменником).

Семантичним центром неповної номіналізації не може бути предикат, оскільки не кожне речення містить у собі слово зі значенням ознаки і відповідно не кожне речення може бути згорнуте в повну номіналізацію, однак кожне розповідне речення може бути трансформоване в неповну номіналізацію, оскільки трансформація такого типу позбавлена словотвірних та позиційних обмежень.

Вершиною неповної номіналізації є компонент, що називає предикативне відношення, — зв'язка. Розгляд зв'язки як одного з конститутивних елементів речення дає змогу пояснити відповідність між формальним і семантичним вимірами номіналізації: повна номіналізація веде до трансформації предиката в ім'я і отримує значення ознаки (якості, процесу, дії, стану), неповна номіналізація, реалізована за допомогою зв'язки, має значення пропозиції, судження чи факту⁴. Так, пропозиція отримує різні конотації при різних видах номіналізації: «Він із вдячністю подивився» (М. Хвильовий) → 1) *те, що він із вдячністю подивився* — неповна номіналізація, що має значення факту; 2) *вдячний погляд* — повна номіналізація, що в цьому випадку має значення ознаки.

У структурі речення неповна номіналізація функціонує у складі додаткових підрядних речень і вводиться предикатами ментального⁵ («Згадала Зігфріда і відчула, та й твердо зрозуміла, те, що зустрінатися з ним цієї миті було б якось незручно, страшно і взагалі...» — В. Козаченко), емотивного («Те, що він добре, блискуче склав його [іспит], навіть якось розчарувало хлопця, замість оптастити» — В. Підмогильний) та комунікативного модусів («А я кажу те, що бачила на власні очі» — В. Винниченко).

Неповна номіналізація позначає факт, значення якого співвідноситься із судженнями, що отримали оцінку «істинно». Пропозиції зі значенням факту протиставлені таким значенням, як вигадка, можливість, припущення, погляд тощо. Неповна номіналізація часто має фактичне значення і використовується для вираження фактичного судження.

Терміном «повна номіналізація» позначають процес перетворення дієслова в абстрактний іменник — пропозитивне ім'я, а також саме пропозитивне ім'я,

⁴ Падучева Е. В. О семантике синтаксиса / Материалы к трансформационной грамматике русского языка. — М., 1974. — С. 193–194.

⁵ Шатуновский И. Б. Семантика предложения и нерферентные слова (значение, коммуникативная перспектива, прагматика). — М., 1996. — С. 43.

утворене в такий спосіб. Повна номіналізація є «згортанням до предиката» і полягає в тому, що шляхом словотворення предикат трансформується в іменник: *веселитись* → *веселощі*, *говорити* → *розмова*, *гуляти* → *прогулянка*, *приїхати* → *приїзд* тощо. Іменники такого типу називають вторинними, зазначаючи, що похідний із семантико-граматичного погляду вторинний іменник у структурі мови посідає особливе місце як засіб конденсації висловлення, суть якої полягає в тому, що вторинні іменники можуть за необхідності виступати в ролі семантичних еквівалентів цілих висловлень, номіналізуючи їх. У короткій і апробованій людським досвідом формі вони узагальнюють умовисновки і в такому компактному вигляді перетворюють на тему повідомлення будь-які розгорнуті висловлення⁶. Так, вторинний іменник *розмова*, що входить до складу речення «Він згадував вчорашню *розмову* з Гужвою» (В. Дрозд), може бути трансформований у предикатну структуру «Він згадував, що *розмовляв з Гужвоюю*»; у реченні «Змалечку знаю ваш *труд*» (О. Гончар) іменник *труд*, конкретизований займенником *ваш*, може трансформуватись у пропозицію *ви трудилися*.

За семантичною природою вторинні іменники є абстрактними віддієслівними (*написати* — *написання*, *розмовляти* — *розмова*, *приїхати* — *приїзд*, *читати* — *читання*, *водити* — *водіння*) і відприкметниковими іменниками (*сміливий* — *сміливість*, *хоробрий* — *хоробрість*, *рішучий* — *рішучість*, *ніжний* — *ніжність*). З погляду семантичних характеристик ці іменники-derivati відтворюють дієслівну семантику дії, процесу або динамічного стану і прикметникову семантику якості і властивості. Вони належать до семантичного класу предикатних іменників і позбавлені семи «предметності», властивої непередикатним іменникам.

М. В. Леонова підкреслює існування антитези між іменником та дієсловом, яка «закладена в самій природі цих частин мови й зумовлюється тим, що вони виражають протилежні й найбільш визначні факти дійсності»⁷. Іменник позначає предмет, «першоелемент усього наявного в світі, форму матерії». Дієслово, на відміну від іменника та прикметника, означає предмет у «розгортанні, перебігу», тобто надає йому «динамічної, тимчасової» характеристики.

Називаючи й узагальнюючи факти, предмети, явища, дії, будь-який з мовних елементів із функцією іменника «підводить» останні «під спільні типи з характерними для всіх подібних фактів», предметів, явищ, дій ознаками і тим самим стає їх невід'ємною характеристикою, ярликом⁸. Дієслово в особовій формі, як носій динамічних сем, завжди характеризує явища в часі та просторі і тому завжди дає надію на потенційні семи. Назву явищу люди дають тоді, коли пізнали його сутність і можуть застосувати це до низки подібних явищ.

Як семантично стрижнева назва, іменник передбачає описовість факту, позбавляючи його динаміки та зображувальності, що пов'язано з прагненням до однозначного розуміння. Це зумовлює відсутність у іменника віддієслівного чи відприкметникового походження переносного значення, що дає змогу досягти адекватності на граматичному рівні. Увага зосереджується, таким чином, на самому факті, а не на процесі, що виражається дієсловом.

При трансформації речення у віддієслівний іменник відбувається часткова чи повна втрата дієслівних категорій, зокрема категорії часу. Так, трьом дієслівним формам минулого, теперішнього та майбутнього часів (напр.: *він дякував*, *він дякує*, *він дякуватиме*) відповідає єдиний іменник [*його*] *подяка*. Б. Компрі

⁶ Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови.— К., 2004.— С. 47–49.

⁷ Леонова М. В. Сучасна українська літературна мова: Морфологія.— К., 1983.— С. 159.

⁸ Там же.— С. 20.

вважає, що «у віддієслівному імені нейтралізуються категорії, характерні для дієслова (час, вид, заперечення)»⁹, пор.: «Це було гарною прикметою, само небо *допомагає* їм» (І. Багрянний) → *допомога* неба, «Сагайдак *допоміг* їй перейти на берег» (О. Бердник) → Сагайдакова *допомога*.

Залежна пропозиція, семантичним центром якої є дієслово *допомагати*, представлене різними часовими формами, набуває різного значення: у першому реченні йдеться про регулярну, неодноразову дію, що протікає в теперішній момент; у другому — про одноразову завершену дію, що відбувалась у минулому. Повна номіналізація (*допомога*) виявляється позбавленою наведених конотацій. Так, у зворотах з віддієслівними іменами відображується дія постає як обмежена в часі або навіть одноразова.

Попри те що внаслідок номіналізації субстантив втрачає основні дієслівні категорії, звернення до мовного матеріалу, однак, дає можливість твердити, що характерне для українського дієслова розрізнення доконаного / недоконаного видів подекуди переноситься на віддієслівні іменники, за умови, якщо вони не мають тільки однієї видової форми, як-от: *працювати, мріяти, трудитися* та ін. — лише недоконаного виду; *повикидати, позакривати, познаходити, попоходити, пропрацювати* та ін. — тільки доконаного, якщо вони не набувають предметного значення (пор.: *вивчати* — *вивчання, вивчити* — *вивчення*). У таких парах протиставляються іменники із значенням, з одного боку, незавершеної, тривалої дії (або стану) як процесу, а з другого, — завершеної, конкретної дії, часом з конотацією однократності, напр.: *присуджування* — *присудження, відкидання* — *відкинення, вивершування* — *вивершення*. Так, аналіз речень «Ще пізніше, за часів бездумного *нищення* історичної пам'яті, бригади анонімів у куйфаках заповзлялися переоблаштувати Янівський цвинтар — так було зрівняно із землею і його могилу, одну із сотень *небажаних*» (Ю. Адрухович), «З того часу, як після цілковитого *знищення* організації йому пощастило закласти нову, у його майже не проходив вираз тривоги» (В. Винниченко) засвідчує, що в першому прикладі віддієслівний іменник зберігає характер процесуальності, передає значення тривалості процесу, у другому — увага концентрується на самому факті здійснення дії.

З іншого боку, функціонування в реченнях віддієслівних іменників на зразок *щебет* — *щебетання, вереск* — *верещання, брязкіт* — *брякання* та ін. зумовлене не стільки бажанням автора передати той чи інший характер дії, скільки з естетично-стильовою метою, унаслідок виразних конотативних значень іменників такого типу. Комунікативна, інформативно-пізнавальна функції мови підпорядковані в цих стильових умовах естетичній функції. Стильове розмаїття тексту не вимагає конкретного, однозначного розуміння поняття. Це й дає можливість функціонування не лише синонімічних утворень, а й варіантів: «Раптом звідти долинає хтивий дівочий *вереск*. Високий дідусь витягає суху шию, вуха його нашорошені, як у зайця» (В. Стус), «Тільки що він [Омелько] вийшов і пан становий знову почав вичитувати мені список, як знову до нас донеслося чийсь нестерпне *верещання*» (П. Мирний), «Збуджено дзвенів, переливався той *щебет* молодого щастя, а відвідувачка, схилившись, сиділа з пучечком волошок притихло, і, якби дано було читати Марисі її думки, мабуть, прочитала б: “З усіх країн найкраща країна — Юність”» (О. Гончар), «Заплющую очі, слухаючи її стривожений, гарячий шепіт, *щебетання* горобців і гул ав-

⁹ *Комри Б.* Номинализация в русском языке: словарные задаваемые именными группами или трансформированные предложения? — М., 1985. — Вып. 15. — С. 41.

томобілів за вікном» (А. Дністровий). У наведених прикладах не спостерігається чіткого протиставлення за ознакою 'одноразова дія / тривалий процес'.

В. В. Виноградов називає процес перетворення особових форм дієслова у віддієслівні іменники «абстрактним позначенням дії»¹⁰, тобто дією, позбавленою суб'єкта, свого виконавця. Наприклад, у реченні «Ти чув іноді крики, метушню, хтось когось бив» (Ю. Андрухович) залишається незрозумілим, хто кричав, метушився, а використання номіналізацій дозволяє зняти цю інформаційну лакуну. В іншому прикладі «Довго-довго, не один десяток років буде проводити мене мати, дивлячись крізь сльози на дорогу, довго хреститиме мені слід і стоятиме з молитвами на зорях вечірніх і ранішніх, щоб не взяла мене ні куля, ні шабля, ні *наклеп* лихий» (О. Довженко) суб'єкт речення — *мати* намагається вберегти сина від *наклепів* безвідносно до того, хто пліткуватиме — чи вороги, чи друзі.

Ознакою номіналізації, крім відсутності вказівки на конкретного виконавця дії, є її статичність. Саме сприйняття дій, явищ у статичності дає можливість зосередитися на фактах, зрозуміти їхню сутність. Навіть віддієслівний іменник, який на глибинному рівні наділений динамічною семантикою, є більш статичним, ніж особова форма дієслова, оскільки він лише називає дію.

Аналіз мовного матеріалу засвідчує, що пропозиція — відтворення факту об'єктивної дійсності — може бути представлена не тільки віддієслівними чи відприкметниковими іменниками, а й іншими словами непередметної семантики, як-от: *випадок, подія* тощо. На відміну від віддієслівних та відприкметникових іменників, вони не мають предикатно-актантної структури, однак кваліфікують стан справ як такий. Наприклад, речення «Правнук запам'ятав його слова та батькові *злидні*» (Ю. Яновський) є семантичним еквівалентом речення «Правнук запам'ятав те, що сказав батько, і те, що батько був *злиднений*». У такий самий спосіб можна інтерпретувати речення: «Юрій пригадав усі *події* вчорашнього дня» (В. Собко) → «Юрій пригадав усе, що трапилось учора»; «Гомоніли про риболовлю, згадували сьогоднішню *пригоду*» (Ю. Мушкетик) → «Гомоніли про риболовлю, згадували те, що трапилось сьогодні»; «Я, звичайно, знав про цю *історію* трохи від начальника колонії» (Ю. Покальчук) → «Я, звичайно, знав трохи про те, що сталося, від начальника колонії».

До іменників непередметної семантики, здатних репрезентувати факт об'єктивної дійсності, відносимо також ті, референтом яких є: мовні події чи продукти мовлення (*слова, новина, зауваження, звістка, відомість*); результати інтелектуальної діяльності (*ідея, думка, погляд, припущення, теорія, гіпотеза*); специфічна діяльність суб'єкта (*роль, мотив, вчинок, подвиг, порив, імпульс*); вторинне найменування події (*випадок, історія, інцидент, епізод, трагедія, фарс*); реалії життя (*біда, горе, успіх, поразка, злидні*).

Серед видів номіналізацій можна виокремити *пряму номіналізацію* — слова чи лексичні одиниці, що відповідають предикатам чи предикатно-актантним структурам (як-от: «Яринка раптом згадала про свою *обіцянку*» (Ю. Збанацький) → *про те, що вона щось обіцяла*), а також *непряму номіналізацію*, що відображає предикатно-актантну структуру лише в певному контексті («Йому після *школи* на трактора б сісти, а він замість того сів на лаву підсудних» (О. Гончар) → *після школи — після того як він закінчив школу*; «— Да-а-а, запуталі вас баришні со своїми іменами, — сказав поручник Калюжний, який після другої *чарки* почав

¹⁰ Виноградов В. В. Русский язык. — М., 1986. — С. 450.

зриватися на російську говірку» (В. Шкляр) → після чарки — після того як випили другу чарку).

Функціонування номіналізацій у складі речення можна пояснити прагненням до мовної економії та синтаксичної компресії. Потреба в інформаційній конденсації, імпліцитності висловлення може бути пов'язана, з одного боку, зі збільшенням кількості інформації, а з другого, — з прискоренням життєвого ритму, інтенсифікацією подій.

Проте номіналізовані структури використовуються не лише як засіб суворої регламентації вислову, а й у функції експресивного стилістичного прийому, що зумовлює їх широке використання в художньому й публіцистичному стилях. Так, використання номіналізацій можна пов'язати з динамізмом мовлення: «Чути вибухи, кулеметну тріскотню, удари танкових гармат» (М. Бажан), «Він слухає голоси природи — шум вітру, шум води, щебетання пташок» (Л. Костенко), «Поміж тим усім лемент, стогін, прокльони й благання поранених про допомогу» (І. Багрянний), «По селах чулася безладна стрілянина, моторошні крики, голоління жінок і валування собак» (В. Шкляр). У наведених реченнях нагнітання фактів досягається за допомогою лаконічних однорідних номінативних структур, стилістично вагоміших порівняно з простою формою дієслова.

У контекстуальному оточенні номіналізації виконують роль зачину, створюють інформаційний план, на тлі якого розгортаються дії: «Я чув цю історію вночі, під тихий шелест літнього дощу» (П. Загребельний), «У глибині залу, під миготіння кольорових електровогнів помічаю Вовіка Карбюратора з десятком незнайомих штемпів» (А. Дністровий), «Прийшли вдосвіта; вокзал — завіяна цегла і залізо, серед яких в'ється дим від паровозів і пара; без перерви свистки, брязкіт, галас, стуканина валіз на дверях і човгит підпошов: натовпи спішать — ніхто ні на кого не гляне» (В. Бартка). Вони можуть також завершувати узагальнено-опредмеченою ознакою перелік попередніх слів-образів: «... Нагадати самому собі про землю, яку топтав дитячими ще ногами, землю іноді й загрозливу, холодну; але то забулося тепер, згадувалася вона завжди теплою, м'якою, ласкавою, снилася ночами, ввижалася в понадморській мглі, в розпеченості марева над каменем; він частіше став співати своїх руських пісень, вганяючи в подив ромеїв, розумів, що туга за рідною землею викликана осамотненням, від якого тут однаково всі страждали, але рятуватися від якого ніхто не вмів, натомість кожен ставав дедалі більшим відлюдьком» (П. Загребельний).

Номіналізовані сполучення нерідко поширюються, утворюючи доволі стабільні словосполучення, поширювач входить зазвичай в єдиний номінативний комплекс, перебираючи на себе функцію основного носія номінації. Роль номіналізованого субстантива за таких умов послаблюється. Серед найпоширеніших структурних моделей іменних груп, семантичним ядром яких є номіналізований іменник віддієслівного чи відприкметникового походження, можна виділити, зокрема, Nom + S₂: «Лисяче личко квапиться виконати прохання (наказ) слідчого й розповідає, що він знає Андрія давно, ще з авіаінституту, що знає отаких от і отаких от товаришів і друзів, знає те ось і те з його ще студентських років ...» (І. Багрянний), «Мені подобалося миготіння пейзажів й вогнів за шибками мого "Росінанта"» (Л. Демська), «З другого поверху долинули звуки роля: хтось грав "Баркаролу" Чайковського» (П. Загребельний). Іменник у родовому відмінку, поєднаний з номіналізованим іменником залежним зв'язком, має атрибутивне значення і конкретизує його.

У разі поширення номіналізованого іменника інфінітивом (модель Nom+Inf) останній виконує роль носія основної предикативної дії: «Він почував тільки

втому і слабкість, у всьому тілі було *бажання лягти, витягнуть* ноги, *пустить* вільно руки й *лежать*» (В. Винниченко), «Гадаю, що саме його сірість, пересічність і породили цю потворну жадоху влади, *прагнення принижувати, нівелювати інших*» (Н. Гайдамака).

При включенні номіналізованого іменника до складу приєднано-субстантивного комплексу (модель $P_{\text{per}}+N_{\text{om}}$), у ньому виникають додаткові семантичні навантаження, зокрема розвиваються каузативні чи темпоральні відношення, пор.: «Думаю, що й найбезстрашніший середньовічний лицар, у всіх своїх обладунках, якби опинився тепер десь на перехресті сучасного мегаполіса, то бризнувся б, непритомний, на проїжджій частині *від того шуму, гуркоту й миготіння, і викидних газів*» (Л. Костенко), «Мав трохи холодку в серці *через Родимову занепокоєність* і через його стурбовані слова, але намагався відсунути той холодок якомога далі, розтопити його гарячою хвилиною дитячої цікавості» (П. Загребельний), «Важко залишатись байдужою, спостерігаючи, як ця, хай і на роки розлучена дружба живе, знов і знов еднається *після* тривалих *розлук* під кураївськими зорями» (О. Гончар), «Поки не викінчить початого батьком, заповіданого ним у ту ніч їхньої розмови *після батькового повернення* з гестапо, не має права бодай уривок, бодай слово комусь» (П. Загребельний).

Внутрішні семантичні відношення можуть ускладнюватися, накладатися одні на одні, зокрема у випадках подвійної субстантивації в межах іменної групи, напр.: «Літак полинув сам по собі, а гуркотіння живе окремо від нього, живе, мов *згадка про його політ*» (О. Гончар), «Але люди передавали *спогади про появу* гостей з неба, як міфічні, казкові видіння . . .» (О. Бердник), «Якщо немає *надії на перемогу*, то застається ще прагнення помсти» (В. Шкляр). Кожний з номіналізованих субстантивів перебирає на себе певну функцію, більшою силою ознаковості володіє зазвичай перше номіналізоване слово.

Здатність номіналізацій використовуватися в різних синтаксичних умовах, з більшою чи меншою семантичною навантаженістю свідчить про їх багатофункціональність, доводить факт їх протиставлення дієслівному способу висловлення думки, а відтак пояснює частотність використання цих утворень у різностильових текстах. Закономірною є тенденція до активного використання номіналізацій, особливо в текстах, позначених інтелектуальністю.

Номіналізація стає поширеним явищем сучасної української мови, її експансія засвідчує можливість подальшого абстрагування мовних одиниць. Динамічний процес перетворення різних частиномовних категорій в іменник з одночасним розширенням семантичного потенціалу новоутворення не можна вважати завершеним. Номіналізовані структури функціонують на метарівні і символізують розвиток відображених у мові блоків знань.

(Івано-Франківськ)

Ya. V. OSTAPCHUK

SEMANTIC POTENTIAL OF NOMINALIZATION

The article is dedicated to the analysis of semantic potential of nominalization as an invariant of objective meaning represented in a sentence. The realization peculiarities of imperfect and perfect nominalizations in text-forming are investigated. The semantics of nominalized structures are analyzed as well as structural models of their sentence usage.

Keywords: nominalization, proposition, imperfect nominalization, perfect nominalization, model.